DOI: https://doi.org/10.33402/pp.2025-242-273

РОЗДІЛ 4
ВІД МАЛОРОСІЙСТВА ДО УКРАЇНСТВА: ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ (1914–1918)

Теперішня війна Росії проти України провадиться не тільки за «исторические земли», але й супроти українства як системи, що вирізняє українську спільноту й українську культуру не тільки від російської, але й із-поміж інших європейських народів. Прагнучи завоювати всю Україну, російський диктатор у своїй загарбницькій політиці заперечує право українців на окреме існування як нації та держави. «Його візія України, – наголосив Петро Порошенко, – Малоросійський федеральний округ» (Порошенко, 2021, 5–11 серпня).

Зрозуміло, що без України Російська держава не може бути імперією. Тому амбіції затьмарили мислення російського володаря. «Щоби бути імперією, – наголошував відомий американський політик, професор Збігнєв Бжезінскі (Zbigniew Brzeziński), – московії потрібна Україна. Не лише задля території, але й задля історії понад 300 років та православної віри» (Лозинський, 2023, с. 9).

Твердження Владіміра Путіна (Владимир Путин) у публікації «Об историческом единстве русских и украинцев» не містить нічого нового для українців. Своє положення про «один народ росіян і українців» він підтвердив і на петербурзькому економічному форумі 2025 р., заявивши: «Є таке старовинне правило. Там, де ступає нога російського солдата, то – наше» (Путін відповів). У такий спосіб кремлівський диктатор обґрунтував свої загарбницькі та денаціоналізаторські плани, що означає для українців втрату своїх національних особливостей, таких як мова, культура, традиції. Адже Московія кілька століть цькувала й унеможливлювала розвиток української мови, історії та культури. Так, вперше українську мову обмежили у правах на соборі РПЦ у 1690 р. для написання церковних творів. Згодом, у XVIII–XIX ст., обмеження або заборони української мови вже стосувалися викладання у школах різного рівня, друку, використання у богослужіннях тощо. Зі середини XIX ст., тоді на тлі національного відродження в українських землях, ро-

сійська імперська пропаганда розгорнула кампанію щодо несприйняття українців як окремого народу. Сумнозвісний Валуєвський циркуляр (1863) «не было, нет и быть не может», а також Емський указ (1876) про заборону української мови у книжках, побуті, театрі та церкві стали офіційною точкою зору тодішнього Петербурга і сучасної Москви у ставленні до української мови і народу як носія. Це був *modus operandi* (спосіб дії) московитів, але з відповідними винятками чи особливостями (Лозинський, 2023, с. 9).

Відомі 480 різних постанов, указів, циркулярів, ухвал, розпоряджень про заборону української мови і культури, переслідування і знищення носіїв українства. У часи СРСР насильницьку переміну мовного коду українців здійснювали шляхом переінакшення українських прізвищ на московський лад, перейменовували населенні пункти на російський штиб, крали мелодії українських пісень і видавали за свої – російські (Лизанчук, 2024, 24 квітня).

Тому, стосовно єдності українців і росіян, то цього не може бути й апріорі. Дуже влучно про слабосильність путінської тези «про один народ» висловився український громадський діяч, публіцист, письменник і колишній президент Світового конгресу українців Аскольд Лозинський: «Якщо москаль – це брат українця, то це хіба біблійний Каїн» (Лозинський, 2023, с. 8).

Перша світова війна також почалася з кличем «адін народ, адін язик – русскій», з яким москалі спочатку пройшли цілу Галичину. Для тих, хто був проти цього кличу, були відкриті широко в'язниці, якими так багата Росія. Галичина і Буковина були останніми землями, де вільно розвивалося українське слово, що опинилися в руках ворогів українського народу. Дії російських окупантів у Галичині – це був «похід з вогнем і мечем» для остаточного знищення українського руху, культури і народу (Залізняк, 1915, с. 11).

Потрібно наголосити, що з вибухом Першої світової війни до армії країн, що воювали, було мобілізовано велику кількість українців. Так, до російської армії, за різними методиками підрахунків, чисельність призваних коливалася від 3,5 до 4,5 млн, а в австро-угорському війську – від 250–300 тис. до 700 тис. осіб (Литвин, 2008, с. 396; Субтельний, 1992, с. 296). Зрозуміло, що чимала кількість вояків-українців у результаті боїв на фронтах потрапляла у полон.

Відповідно до списку, складеного австро-угорським і німецьким командуванням, на початку 1915 р. на території Центральних держав знаходилися: в Австро-Угорщині – 177, у Німеччині – 122 пункти

військовополонених солдатів російської армії, відповідно 82 і 19 – офіцерських. Кількість полонених і серед них українців не подано (ЦДАВО України-2, арк. 1–8).

На 1 лютого 1917 р., за даними австро-угорського воєнного відомства, число бранців, взятих у полон Центральними державами, становило 2 874 271 особу, зокрема у Німеччині перебувало 1 092 055 осіб, із них 8 294 офіцери. За державною приналежністю найбільше було вихідців із Росії – 2 080 690 осіб (Патер, 2000, с. 274).

В Австро-Угорщині у лютому 1917 р. перебувало приблизно 1,1 млн полонених російської армії, зокрема до 200 тис. українців, а у Німеччині ще у жовтні 1918 р. нараховувалося 1,4 млн вояків російської армії, з них майже 300 тис. українців (ЕУ-1, 2000, с. 3121). Потрібно окремо зазначити, що у Росії було 1,7 млн полонених австро-угорської армії, зокрема орієнтовно 120 тис. українців (ЕУ-2, 2000, с. 3255–3256).

Варто наголосити, що у той час українці не мали власної держави, яка захищала б їхні інтереси, тому боролися і вмирали за імперії, що не тільки ігнорували їхні національні справи, але й наполегливо прагнули, зокрема Росія, знищити їхній національний рух.

Однак українці Галичини і Наддніпрянщини, що опинилися в еміграції, відразу відреагували на початок воєнних дій, утворивши 3 серпня 1914 р. Головну Українську Раду*, й почали організовувати військові формації УСС, а наддніпрянці 4 серпня 1914 р. створили СВУ. Ці організації у війні виступили на боці Центральних держав, проголосивши своїм головним політичним постулатом державність і соборність України. Реалізацію своїх національних змагань вони пов'язували із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, внаслідок чого «на руїнах російської імперії, цієї тюрми народів, встане Вільна, Самостійна України» (Наша платформа, 1914, с. 1–2).

СВУ, окрім пропаганди справи української незалежності у європейських країнах, вже з початком війни проводив роботу з полоненими українцями. Наприкінці жовтня 1914 р. ця організація отримала згоду воєнних властей Австро-Угорщини на ведення національно-патріотичної роботи серед полонених українців російської армії, щоб вибрати серед них найбільш національно свідомих (LAC-1, File 25). Це була важлива ділянка праці СВУ в той час для проведення відбору по інших таборах полонених українців. У

* 5 травня 1915 року реорганізована в Загальну Українську Раду.

Фрайштадтському таборі створено групу з 30 найкращих агітаторів, які об'їжджали мішані багатонаціональні табори, щоб відібрати найсвідоміших українців. Ці агітаційно-пропагандистські місії проходили дуже складно, особливо в тих таборах, де верховодили російські чорносотенці.

Згадуючи про свій агітаційний виступ у березні 1915 р. на загальному вічу у таборі Гайманкарі в Угорщині, полонений агітатор Кость Даниленко зазначав, що у відповідь на запрошення полонених українців поїхати в український табір у Фрайштадті піднявся неймовірний ґвалт. Згодом він так описував цю подію: «Як з мішка сипались вигуки: "Ізмєннік", "продажная шкура", "шпіон", "долой", "бєй"! Натовп давив наперед. – "Куди кацапські морди! Кажи! Кажи! Поїдемо!", – кричали з усіх боків українці... Ось на стіл вискакує посинілий від злості прапорщик і кричить зі всієї сили: "Смірно! Слухайте, смірно!" поволі вщухало... – "Слухайте, ніжніє чіни! Ми с вамі в окопах сідєлі? – Сідєлі! Ми с одного котєлка хлєбалі? Хлєбалі! Ми с вамі одному царю служилі? – Служилі! Чєво вам єщо нужно. Нємєцкіє шпіони рєжут россію! Бєй єво, спасай россію". І зіскочив зі столу. Тут почалися кулачки! Над головами свистіло каміння. Військова охорона, не розуміючи мови стріляла в повітря та прикладами розганяла юрби по бараках! І таких прикрих епізодів траплялося по таборах багатенько» (Даниленко, 1979, с. 17–18).

Проте агітаційна кампанія у таборах Австро-Угорщини дала добрі наслідки, пробудила національні почуття полонених, змусила їх задуматись над своєю власною долею і майбутнім Рідного Краю. Яскравим виявом результатів цих пропагандистських заходів СВУ стала відозва до полонених. «Сумно мені бачити, – писав бранець під псевдонімом "Товариш полонений", – що у людей, які все своє життя віддають на боротьбу за Рідний Край, за наш нарід, які бажають нам добра, кидають камінням, а за тих кровопивців, які поневолили наш народ, які відібрали в нас Волю, які хотять стерти нас із лиця землі моляться, бажають їм довго панувати...». Відозва закликала братів-наддніпрянців, щоб дійти до кращого життя, домагатися Рідної Школи, боротися за національні та політичні права, ніж жити в «темнім льоху». А для того, щоб усе це дістати, потрібно учитися. Тому був поклик «До праці, товариші, кому хочеться світла, волі, кому хочеться скинути з себе ярмо неволі» (Розвага, 1915, с. 5).

Полонені українці, які пройшли відповідний відбір через СВУ, переводились в окремі табори. Перший спеціальний табір для українських вояків був відкритий на початку листопада 1914 р. у містечку Фрайштадт (Верхня Австрія). У 1917 р. у Фрайшадті разом зі старшинським табором у Йозефштадті (Богемія) нараховувалося 30 тис. полонених українців. Окрім того, в Австро-Угорщині знаходилися ще табори полонених українців у Дунасардегль (Угорщина), Кніттельфельді (Австрія) і старшинський у Терезієнштадті (Чехія) (LAC-3, File 22).

У Німеччині завдяки копіткій роботі члена Президії СВУ Олександра Йолтуховського вдалось добитися, щоб полонених українців було зібрано у трьох таборах: Раштат, Зальцведель і Вецляр. У них перебувало понад 50 тис. полонених, а у Ганновер-Мюндені в 1917 р. перебувало 400 старшин українців (LAC-3, File 22). Загалом упродовж Першої світової війни майже 200 тис. вояків-українців перейшли через табори в Австро-Угорщині та Німеччині (Наріжний, 1942, с. 15).

З метою піднесення національної свідомості полонених українців СВУ створив у таборах Просвітні відділи, діяльність яких проводилася за такими напрямами: а) просвіта взагалі; б) національно-патріотичне виховання; в) навчання громадського практичного життя. Просвітнім відділам надавалася широка автономія і свобода у виборі методів роботи, а за керівними органами СВУ залишалося лише право нагляду за їхньою діяльністю. Відділи взяли на себе основну частину праці серед полонених. Для досягнення своєї мети – національно-культурного усвідомлення українців –, Просвітні відділи організовували у таборах школи грамоти, бібліотеки, читальні, освітні курси, хори, оркестри, будували церкви, утворювали допомогові каси, кооперативні крамниці, відкривали спортивно-військові товариства, друкарні, засновували українські громади. У кожному таборі засновано український часопис: у Фрайштадті – «Розвага», Йозефштадті – «Наш Голос», Вецлярі – спочатку «Просвітній Листок», пізніше – «Громадська Думка», Раштаті – «Розсвіт», Зальцведелі – «Вільне Слово». Тому з часом Просвітні відділи ставали найважливішими організаціями в українських таборах Центральних держав. Ще однією важливою ділянкою їхньої роботи була організація побуту полонених і виконання посередницької місії між полоненими та місцевими австрійськими і німецькими властями (Патер, 2000, с. 277–278).

СВУ нелегко було проводити свою національно-освідомлювальну та культурно-просвітню роботу, яка спочатку натрапляла на значний опір полонених, підбурюваних москалями, поляками, малоросами, різноманітними «люмпенами пролетаріату» тощо.

У своїй просвітній праці СВУ разом із галицько-буковинськими інтелігентами зіткнулися з тим, що світогляд військовополонених українців-наддніпрянців до свого полону формувався у загальноросійському імперському середовищі, яке на противагу Австрійській імперії Габсбургів не визнавало й не бажало знати жодної особовості, ні особистої, ні національної, ні регіональної чи класової. Адже процес формування в Росії типу імперської людини – «росіянина» – не був історичним процесом і будь-який його розвиток не розглядався взагалі. Це був певний брутальний, масовий, механічний виріб, який виконувала терористично-поліційні система в абсолютно зцентралізованій державі. Власне тому, що виривалося із живих організмів поневолених і позбавлених прав націй окремі їх частини, імперський тип «росіянина» не утворився. Змішуючи поняття «нація-етнос» і «держава-імперія», російська влада на практиці механічно нагинала старі поневолені національні організми для створення «единого русского народа» у винятково російському розумінні цього слова.

«Результатом такої наполегливої й планової чинності державної машини, – зауважував український письменник, культуролог Євген Маланюк, – було з'явлення типу не росіянина, а лише: малороса, малополяка, малогрузина і навіть малосибіряка» (Маланюк, 2015, с. 29).

Євген Маланюк дав чітке визначення малороса – «це тип національно дефективний, скалічений психічно, духовно, а наслідком, часом, і расово». Він наголошував, що на Україні, яка стала «головним історичним родовищем цього людського типу», малорос прибрав якогось «особливо патологічного (ненормального) і зовсім не простого характеру». Зокрема, утвердилося хибне переконання про малороса як неосвіченого, примітивного, недорозвинутого українця, якого потрібно тільки просвітити, переконати й усвідомити і він навернеться до українськості. Однак все це було набагато складніше зробити, ніж здавалося. Адже малоросійство стало поширеним і кількісним явищем, хоча найменше охоплювало основну українську масу – селянство. На жаль, малоросійство українців, за словами Є. Маланюка, було «завжди хворобою не лише напівінтелігентською, але й, передовсім, інтелігентською» (Маланюк, 2015, с. 30).

Таким чином, малоросійством була заражена верства, яка була зобов'язана виконувати провідну і керівну роль нації.

Причину малоросійства Є. Маланюк вбачав усередині національної вдачі українців, через їх природню вдачу – «неміч, хворобу, каліцтво внутрішньонаціональне», вважав «це – національне пораженство». Адже малоросійськість українців ґрунтувалася на відчутті своєї другорядності, меншовартості, неповноцінності, сформованому багаторічним страхом перед мовою, яка неодноразово заборонялася, відході від своєї культури, як «другорядної», «провінційної», «сільської», розгляді проблем, враховуючи тільки інтереси Російської держави. Таке малоросійство, на думку Є. Маланюка, – «це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм» (Маланюк, 2015, с. 33). Можна ствердити, що для малороса єдиним прагненням було, щоб Україна завжди залишалася Малоросією – губернією Російської імперії.

Відомий німецький вчений, публіцист, політолог, історик Пауль Рорбах (Paul Rorbach) у своїй публікації «Через Україну, 1897» наголошував: «"Малоросія" – це найвторопніший (найпоширеніший) винахід російської політики». Він зауважував, що «хто вживає слово "Малоросія", той не знає в чому саме лежить велика могутність росії, що, хто з ним не згідний у цьому, може викликати його на дискусію, але при умові, що "мусить замість слова "Малоросія" вживати слово «Ураїна»"». Науковець стверджував, що українці і росіяни – це два різні народи, з окремими мовами, «відмінною кров'ю, відмінною історією і відмінною зовсім вдачею, що живуть в Україні та московщині» (Рорбах, 1915, с. 30–31).

Варто наголосити, що москалі та їхній російський уряд не могли допустити, щоб великий народ називав себе українцями, свій край Україною, а мову українською. Адже не могли вони дивитися крізь пальці на це та змиритися з цим. Тому відшукали москалі десь у козацьких літописах, у яких стверджувалося, що Україна (Мала Русь) мала «стару, не народну, чужу назву: Малоросія, малорус, малоруський, – наголошував часопис "Розвага". – Дуже часто називали нас в образу нам хохлами, мову нашу хохлацькою, а несвідомий, темний народ приймає одну й другу назву, та зве себе раз малоросом, то хохлом або просто дядьком» (Хто ми, 1915, с. 3–6).

Зрозуміло, що подолання малоросійства серед полонених українців у їхньому житті стало одним із найголовніших питань у наці-

онально-патріотичній та культурно-освідомлювальній роботі СВУ та галицько-буковинських діячів. На той час життя у таборах українських громад, як зазначав співробітник СВУ Омелян Терлецький, «було чимось віїмковим, сказати анормальним» (Терлецький, 1919, с. 30–31). Адже життя розвивалося у неволі, яка витворила самобутній психічний стан полонених. На це мусіли зважати представники українських організацій у просвітньо-патріотичній роботі. Тому вони особливо виділяли у своїй праці характерні ознаки, зокрема придивлялися до тих, які шкодили їхній роботі, а також до інших, які їй сприяли. Тому просвітницькі працівники, насамперед із числа полонених, вважали, що треба враховувати дотеперішній світогляд бранців, їх психологічний настрій, який вони засвоїли і принесли зі своєї країни, тобто Росії, де проживали до полону. «Ми, російські українці, – зазначав бранець Фрайштадтського табору Онисим Чемара, – не бачили іншого шляху, як іти рука об руку з російським правительством. Цей напрямок підтримувала передусім велика віра в непереможність росії, у справедливість російського уряду, що, мовляв, по війні він і українському народові дасть якісь полекші» (Чемара, 1916, с. 6).

Реалізація накресленої СВУ національно-патріотичної та культурно-просвітницької програми перепліталася з великими труднощами. Передусім полонені мали страх перед Росією і боялися, що вона може притягнути їх до відповідальності навіть за пасивну участь в українській пропаганді, яка заперечувала головну підставу існування Російської імперії – «единство русского народа». Зрозуміло, що цей страх полонених перед Росією перешкоджав українській національно-просвітній праці, адже багато людей ставилися віддалено від української пропаганди або взагалі вороже. У всіх українських таборах довший час виявлялася ця пасивність і ворожість до українства (Терлецький, 1919, с. 31). «Нашим людям, – акцентував полонений Вецлярського табору під криптонімом У. Б., – змордованим, заляканим до мізка костей, старими обставинами російського громадського життя, стало мерещитися з першої появи тут земляків з волі (співробітників просвітніх відділів) тільки одне: “Сибір!”, “Повісять!”, “Не побачу жінки, дітей!” і таке інше». Далі цей же автор наголошував, що з часом страх так затуманив здоровий глузд полонених, що вони «по полохливості перевищили зайців», а через недовіру та непорозуміння самих до себе і свого добра «переступили всякі границі». До того ж у цьому загальному страху у таборі

були чорносотенці, які таку «полохливість бранців, обманами і брехнею підсилювали той страх, видаючи себе за приятелів народу» (У.Б., 1915, с. 1). Тому страх перед Росією велів полоненим триматися її, тому вони назверх показували себе русофілами.

Однак серед полонених були й справжні русофіли, які принесли русофільство, як уже зазначалося, ще з дому, а у таборі воно ще більше зміцніло поміж тих, хто опинився у неволі. «Які ж ми, українці, коли боремось брат з братом та ще й кричимо, що нас нема, що нас не треба!?» – запитував полонений з Вецляра своїх товаришів по неволі під псевдонімом «Українець». На його запитання: «Кого не треба?», відповідали: «Вкраїни! І якихось там українців», а захищали «веру, царя и отечество». Дізнавшись, що цей чоловік із Курської губернії, назвав його кацапом, почув відповідь: «Нєт, я малорос... Сам ротний говорив так мені, коли я був новобранцем, що я хахол або малорос. Ганьба і сором» (Українець, 1916, 10 травня). Тому й не дивно, адже на полонених дуже великий вплив мали воєнні переживання, а ностальгія за Рідним Краєм – «Малоросією» – викликала у них ідеалізацію. Оцінюючи такий психологічний стан полонених у таборах Німеччини, О. Терлецький наголошував, що тоді для бранців «і ціла росія ставала гарнішою, а цар добрим батьком, бо присилав через Червоний Хрест подарунки. Вони забули навіть своїх злих чиновників і поліцаїв. Усе те дуже змаліло в їх очах» (Терлецький, 1919, с. 31). Звідси, зрозуміло, чому між полоненими був сильний русофільський дух, аж поки українська пропаганда не досягла більших успіхів. Проте навіть і тоді ще до кінця не зникло русофільство між полоненими українцями, щоправда, воно ставало більш витонченим, лицемірним, прибраним у культурнішу форму. А пізніше, з утворення незалежної Української держави, воно пов'язувало себе з московським більшовизмом (Терлецький, 1919, с. 31).

Потрібно виокремити ще одну характерну ознаку полонених – їхнє ставлення до німецького світу. Адже українська пропаганда у трьох таборах проводилася на німецькій землі та й при допомозі німців – «ворогів російської держави, руського народу і слов'янства», що означало зраду цареві та «отєчеству» і спілку з його ворогами. Німців полонені українці знали лише з боротьби з ними на фронті, в таборах ляндштурмів (ополченців). Дещо більше пізнали вони німців та німецьке середовище, працюючи у робітничих командах, зокрема у хліборобських, де могли приглянутись до родинного життя німців та їхнього рільничого господарства. Проте у

полоні не могло бути прихильного ставлення до тих, хто тримав у неволі, тому й зрозуміло, що полонені українці ставилися неприхильно або й вороже до німців. Тільки завдяки українській пропаганді, коли русофільство почало слабнути, а окремі гуртки українських громадян побачили у Німеччині політичний чинник щодо створення незалежної України, щойно тоді ці гуртки інакше почали сприймати Німецьку державу. Але, з огляду на революційні події в Україні, увага полонених повністю була звернена до Рідного Краю, а Німеччина ставала їм знову чужою (Терлецький, 1919, с. 31).

Варто зазначити, що хоча серед полонених спочатку панував настрій до критики всього та невдоволення зі всього, негативного ставлення до української справи, то внаслідок української пропаганди у бранців збудилося національне почуття, станула перед ними майбутня, незалежна Україна, яка повинна принести повне щастя українському народові. Зрозуміло, що незалежну Україну полонені пов'язували з найбільш наболілим для них питанням – ідеальною розв'язкою земельної справи. Однак земельну реформу більшість полонених розуміла лише, як розподіл поміщицької землі (Терлецький, 1919, с. 35).

У своїй національно-патріотичній та культурно-освідомлювальній праці співробітники Просвітніх відділів і свідомі полонені роз'яснювали бранцям, чому москалі називають українців «мазепинцями», а національний рух, тобто боротьбу за права українського народу – «мазепинством». Вони наголошували, що найбільше тих слів вживають і прикладають до українців росіяни, незалежно від їх партійної приналежності, які надзвичайно вороже ставляться до національних домагань українців, не визнають їх прав як окремого народу не тільки на самостійність та утворення власної держави, але навіть на вільний національно-культурний розвиток.

Просвітяни зазначали, що, чуючи слова «мазепинство», «мазепинці», не всі українці добре до цього ставляться, багато соромляться та ображаються, що їх називають такими словами. Вони роз'яснювали бранцям, що ці слова походять від назви славного українського гетьмана Івана Мазепи, який хотів вибитись з-під панування Москви, поліпшити долю українського народу й пішов на союз зі шведами. Російський цар Пьотр I (Пётр I) побив шведське військо, а бій під Полтавою став «кривавою раною» для українців, це «рана, яка не загоїться», поки українці «не відомстять кривди їм заподіяної» (Українець Л, 1915, с. 6).

Просвітяни наголошували, що, виконуючи наказ царя, попи скрізь по Україні прокляли І. Мазепу як зрадника держави і великого злочинця. Вони зауважували, що хоча справа гетьмана не втілилася у життя, не загинули його думки. «Вони, – зазначав Фрайштадтський бранець Онисим Чемара, – все чим більш набирають сили, пробуджують народні маси до боротьби за національні права та утворення Самостійної України... Нам нема чого ображатись та соромитись назвиська "мазепинець", "мазепинці"» (Чемара, 1915, с. 6–7).

Працюючи у Раштадтському таборі, О. Терлецький стверджував, що великою перешкодою для розвитку незалежного українського почуття було нерозуміння полоненими ідеї націоналізму, а тим більше українського націоналізму. Національні почуття українських бранців тісно пов'язувалися з російською державністю та ідентифікувалися на полі «единства русского народа». Визнавати себе не руським, а українцем означало бути антидержавним чинником, особою, яка не бажала поліпшення життя в Росії, навіть шляхом революції, чи її розпаду, щоб у такий спосіб над нею запанували чужинці. Зрозуміти, що українська нація і Російська імперія – це зовсім не рівнорядні поняття, полонені не могли. Тому українська пропаганда на початках своєї праці в таборах натрапила на такий великий опір з боку широкого загалу бранців. Коли внаслідок української пропаганди у полонених стало пробуджуватися національне почуття, навіть тоді вони ще ставили класові інтереси, а саме земельну справу, вище національної ідеї. «І треба було, – констатував О. Терлецький, – щойно дальших місяців просвітньої роботи, щоби побіч земельної справи виступили на перший план такі речі, як національна школа, українська мова як урядова і т. п.» (Терлецький, 1919, с. 39).

Національно-освідомлювальну працю серед полонених українців СВУ розпочав насамперед у таборі Фрайштадт, для чого 15 листопада 1914 р. туди був скерований відомий громадський діяч і скульптор Михайло Гаврилко (Гаврилко, 1979, с. 7). У проведенні української пропаганди просвітянин натрапив у таборі на значний опір з боку полонених, яких підбурювали москалі, поляки та малороси, що перебували під впливом підпрапорщиків, а також окремих інтелігентів із числа студентів, учителів, урядовців. «За своїм світоглядом, – наголошував М. Гаврилко, – вони були чорносотенці і великі патріоти московії» (Гаврилко, 1979, с. 7). Тому було вирішено національно-освідомлювальну працю розпочати із загальних

питань про українство та різних проблем громадського та політичного життя українського народу.

Так, Михайло Гаврилко проводив загальні читання з історії України, за загальної кількості до 1 000 осіб, а відомий галицький мистець, письменник і громадський діяч Микола Голубець читав і роз'яснював для бранців твори українських класиків – Тараса Шевченка, Леоніда Глібова, Марка Вовчка, Степана Руданського та ін. Проте й на читаннях відбувалися демонстрації антиукраїнського елементу, полонені приносили до читальні каміння, М. Голубець, наприклад, «двічі примушений був користуватися "караулом"» (Гаврилко, 1979, с. 8; Голубець, 1979, с. 9–11).

Для посилення національно-освідомлювальної та просвітницької праці у середині грудня 1914 р. Президія СВУ скерувала до Фрайштадту відомого українського мовознавця Василя Сімовича. Він організував у таборі Просвітній відділ, який 20 серпня 1915 р. національно-свідомі полонені, що вже самостійно вели просвітню працю, реорганізували у Просвітню секцію, а згодом, 8 серпня 1916 р., у товариство «Просвіта імені Михайла Драгоманова». Метою цього товариства було згуртування та проведення всієї просвітньої праці для національного освідомлення й освіти полонених, патріотичного виховання майбутніх діячів для подальшої діяльності у Наддніпрянщині.

Національно-просвітню і патріотично-виховну працю у Фрайштадтському таборі здійснювали 13 співробітників Просвітнього відділу, серед них 9 галичан – Микола Голубець, Роман Домбчевський, Володимир Левицький, Яцко Остапчук, Осип Охримович, Василь Пачовський, Василь Сімович, о. Євген Турула, Михайло Чайковський, один буковинець – Осип Безпалко і два наддніпрянці – Михайло Гаврилко і о. Омелян Гнідий. Слід зазначити, що робота СВУ у Фрайштадті мала належне розуміння зі сторони Міністерства війни та Генерального штабу Австро-Угорщини (ЦДАВО України-1, арк. 8).

Відповідно до ухвали Просвітнього відділу (вересень 1915 р.), до загальних читань були залучені й полонені Фрайштадтського табору: Ю.Балицький, К. Голобродський, Гелетюк, Д. Дяків, І. Лазько, О. Лошаченко, Ю. Мочульський, Д. Олянчин, Орищенко, Слюзар (імена не встановлено), В. Степанович, Д. Щербина (Дубрівний, 1979а, с. 119).Для проведення національно-патріотичного виховання полонених поряд із культурно-просвітніми організаціями у

Фрайштадті засновано руханкове (спортивне) напівмілітарне товариство «Січ імені гетьмана Петра Дорошенка». Мета цього товариства – виховати полонених українців свідомими громадянами України, розвинути у них почуття служіння українському народові, виробити й піднести розуміння єдності та спільності національних інтересів усіх українців, зміцнити дисципліну і дух товариськості. Обрано Січову старшину, до складу якої належали: кошовий (голова), осавул (провідник гімнастичних вправ і заступник кошового), писар, скарбник, обозний і чотири чотарі. На поклик Січової старшини що два місяці збиралася Січова рада (загальні збори), а надзвичайна – за необхідності. Товариство мало свій жовто-блакитний прапор і свої січові відзнаки, які обов'язково мали носити всі січовики (Дубрівний, 1979b, с. 73–74).

Спочатку до згадуваного товариства записалося приблизно 200 полонених, а згодом, у липні 1917 р., їх стало 304, тобто у там був зорганізований весь активний і національно-свідомий елемент Фрайштадтського табору (Дубрівний, 1979b, с. 74). Варто наголосити, що старшина цього товариства, крім щоденних руханкових вправ, під проводом надзвичайно ідейного та енергійного свого голови Миколи Лозовика (учителя з Київщини) інтенсивно проводила національно-освідомлювальну та військово-патріотичну роботу. Для цього влаштовано виклади з української історії, літератури, географії, політично-державницького навчання, а також із військової історії, польової військової служби і тактики, фортифікації тощо (Дубрівний, 1979b, с. 74).

Завдяки наполегливій національно-освідомлювальній праці галицько-буковинських і наддніпрянських (із числа бранців) інтелігентних сил полонені у таборах пройшли велику еволюції від несміливості та непевності у розумінні національної справи до усвідомлення себе українцями та великого зросту національної свідомості. Якщо раніше терміни «Україна», «українець» видавалися полоненим «смішніми і дивними», то у контексті проведеної національно-патріотичної роботи майже всі бранці їх розуміли та здебільшого вживали. Василь Сімович запевняв, що незабаром «вже згине старий, осміяний "хохол", "малорос", а українців така назва ображатиме» (Сімович, 1979, с. 85–94). «Щоб така кривда нам не діялася й надалі, – зазначав В. Сімович, – й щоб нас не робили ані поляками, ані руськими, ми даємо собі таку відповідь на питання, хто ми: ми всі, що говоримо своєю мовою, такою мовою, якою ба-

лакають у нас скрізь по селах наші люди, ми всі – українці, а мова наша – українська» (Патер, 2024, с. 329).

Українізація таборів, незважаючи на всілякі труднощі, протягом 1916 р. обумовила велетенський крок уперед. Національно-патріотична справа дедалі більше охоплювала бранців, які зрікалися свого «малоросійства» і ставали в ряди справжніх борців за волю України. Зміцнення національних почуттів серед українських полонених тільки посилювало політичний бік української справи. Політичні питання посіли тепер провідне місце у національно-освідомлювальній праці СВУ. «І так поволеньки, – писав згодом член Президії СВУ, відомий український бібліограф Володимир Дорошенко, – спільними силами було виконане велике діло національного освідомлення й перевиховання полоненого вояцтва» (Дорошенко, 1954а, с. 3).

Таким чином, широка національно-освідомлювальна й патріотично-виховна робота СВУ серед полонених українців напередодні революційних подій в Україні призвела до того, що з невиразної сірої маси повстав свідомий український громадянин, як зазначав В. Сімович, «який ось-ось має вхопитися за дишель свого воза й кермувати ним як цього йому треба» (Сімович, 1939, с. 51–59).

Берлінську централь СВУ у квітні 1915 р. заснував Олександр Скоропис-Йолтуховський. Для проведення національно-освідомлювальної, культурно-просвітньої та патріотично-ідейної роботи серед полонених німецьких таборів було запрошено 29 осіб з інтелігентного середовища, зокрема науковців, вчителів та колишніх студентів. Із них: 11 нараховувалося з Галичини (Володимир Левицький, Богдан Лепкий, Петро Карманський, Мирон Кордуба, Зенон Кузеля, Василь Пачовський, Михайло Паращук, Роман Перфецький, Омелян Терлецький, о. Євген Турула, Василь Сімович), 10 представляло Буковину (Осип Безпалко, о. Петро Катеринюк, Роман Смаль-Стоцький та інші) і 8 було наддніпрянців, здебільшого полонених українських офіцерів. На серію лекцій з українства був запрошений професор Степан Смаль-Стоцький (Патер, 2000, с. 279; Терлецький, 1919, с. 26).

У таборах Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі для проведення національно-патріотичної праці споруджено великі лекційні зали, у яких могло поміститися орієнтовно 4 000–5 000 людей (Терлецький, 1919, с. 25). Також влаштовано театральні сцени, побудовано церкви, у житлових бараках виділено приміщення для шкіл, зведено

будівлі для книгарень, бібліотек, палітурних майстерень, крамниць, майстерень для заняття живописом, гончарства, різьби, обладнано читальні зали, клуби, робітні для занять фотосправою, спортивні приміщення тощо.

Просвітні відділи СВУ у таборах полонених українців у Німеччині докладали всіх зусиль для заснування українських народних шкіл, які відвідували неписьменні або ті, що отримали якусь освіту в російських закладах початкової освіти. У Зальцведелі була така школа, названа іменем відомого українського педагога Бориса Грінченка. У листопаді 1916 р. у школі нараховувалося 234 учні, вона мала 4 класи і 6 відділів, у ній, окрім грамоти, вивчали німецьку мову та технічні науки. Кожний полонений, який закінчив таку школу, докладно знав українську літературу й, як зазначав український громадський діяч, перекладач, видавець, син відомого українського мецената Євгена Чикаленка Петро, що перебував тоді у цьому таборі, «може вважатися за цілком інтелігентну людину» (Діло, 1917).

У Вецлярі діяв Просвітній відділ (Роман Смаль-Стоцький – голова, члени – Роман Перфецький, Богдан Лепкий, Василь Пачовський, Петро Лисецький, Омелян Терлецький, полонені вчителі: Марко Митієвський, Бахір, Якубович), а також товариство «Просвітня громада імені Михайла Драгоманова» (голова – Омелян Терлецький), що скеровували національно-патріотичну працю у відповідне русло (Громадська Думка, 1917, 13 грудня; 23 грудня).

У Вецлярі 23 лютого 1916 р. відкрито людовий (народний) університет, через який проводилася основна національно-просвітня діяльність у таборі. Полонені українці добре усвідомлювали користь освіти, яка принесе їм знання у здійсненні їх бажань і прагнень, дасть пізнати права людини. Проте початок роботи просвітніх працівників не давав оптимізму стосовно національного освідомлення «сірої, як ті російські шинелі маси, без ніякого обличчя, без найменшої національної та громадянської свідомості, з одною фразою в ушах і душі: "за веру царя і атєчества"» (Карманський, 2005, с. 95).

Однак, долаючи всі труднощі, насамперед через нестачу підручників, просвітяни зуміли записати до народної школи 200 постійних учнів і 100 курсистів, тому вже через деякий час, як зазначав тодішній шкільний викладач П. Карманський, вже «серед полонених Вецлярського табору було чути українську мову» (Карманський, 2005, с. 95).

Варто наголосити, що завдяки СВУ полонені добре розуміли здобуте неоціненне багатство знань, яке вони можуть втілити в життя, щоб залагодити у Рідному Краю руїну, яку принесла війна. «Користуймося нагодою і не марнуймо Божого часу, – закликав полонений Степан Журба своїх таборян, – бо життя дала природа для того, щоб жити і користатися всіма її благами, а не спати, спати і спати на волі і гнилою колодою по світу валятися» (Журба, 1916, 16 лютого).

Для проведення національно-просвітньої діяльності у Раштаті засновано табірну інституцію – Просвітньо-суспільне товариство, перед яким стояло нелегке завдання прилучити до українства масу полонених, яка була більш-менш індиферентною і невороже ставилася до української справи. До цього були залучені кращі інтелігентні сили галичан і наддніпрянців, а також із числа полонених. Про величезну просвітню роботу у Раштатському таборі свідчили такі дані: за період від травня 1915 до березня 1917 рр. проведено 1 200 викладів, 1 100 різних засідань і здійснено 45 269 книговидач у бібліотеці (Терлецький, 1919, с. 341–342).

Варто зазначити, що спочатку Раштат був табором соціалістичного ухилу, але завдяки національно-патріотичній і культурно-просвітній праці українських інтелігентних сил у свідомості полонених відбулася велика еволюція. За висловом О. Терлецького, табір перетворився «на своєрідну фабрику, в якій перероблювано “малоросів” на “хохлів” на свідомих українців» (Терлецький, 1919, с. 152).

У листопаді 1915 р. у Раштатрі створено Українську громаду, на чолі якої став Просвітній відділ. На початку лютого 1916 р. всі таборові організації об’єдналися й утворили Генеральну Раду (своєрідний таборовий парламент) і Генеральну Старшину (таборовий уряд). На першому засіданні Генеральної Ради одноголосно ухвалено назвати Українську громаду табору «Самостійна Україна». Головою Генеральної Ради обрано Ісака Соломоніва, скарбником Євгена Сергіїва і секретарем Василя Литвиненка (Терлецький, 1919, с. 130). Зрозуміло, що назва Української громади «Самостійна Україна» набула національного значення, показувала розвиток української ідеї в таборі, яка у недалекому майбутньому могла ще більше зростати.

У Раштаті 1 грудня 1915 р. постало гімнастичне товариство «Залізняк», яке через кілька днів змінило назву на «Запорожська Січ». Спочатку його програмою стало навчання полонених танців, у ній

брало участь 70 осіб (Терлецький, 1919, с. 117). Однак вже на початку лютого 1916 р. відбулися збори «Січі», на яких обговорено справу цього товариства. Зокрема, у березні–квітні 1916 р. велися дискусії про становище «Січі» у разі офензиви німецьких військ на українські етнографічні північно-західні землі – Холмщину і Підляшшя. Тут це товариство, на думку січовиків, мало сповняти адміністративно-господарську роль в етапнім терені. Особливо акцентували на тому, що акція «Січі» корисна для національно-патріотичного освідомлення українського населення окупованих німецьким військом земель, а також у протидії польській пропаганді. На жаль, ці дискусії з названих питань трохи затихли. На деякий час «Січ» своєю появою в таборі дещо відсторонила людей від Української громади і була причиною різних здогадів і чуток.

Однак 24 квітня 1916 р. полковником «Січі» обрано полоненого Миколу Шаповала, який зумів визначити головне завдання цього товариства – поставити українську справу на самостійну основу, що показало масі полонених сутність «Січі», у якій можна навчитися порядку, дисципліни, відчути себе вже не «малоросом», а українцем. Згодом із цієї організації вийшов Військовий відділ, який провадив українську пропаганду серед населення Холмщини і Підляшшя.

Варто наголосити, що статут раштатської «Січі» був розроблений на підставі галицьких статутів УСС, «Січей» і «Соколів». Це означало, що раштатське товариство «Січ» було гімнастичним побратимством і одночасно цілком військовою організацією, яка складалася з полку (1 000 осіб), який ділився на 9 сотень, відповідно сотня на 4 чоти, а чота на десятки, кожен із яких мав 2 рої. Три сотні творили курінь. Окрім того, введено офіцерські ранги: хорунжий, поручик, сотник, осавул і полковник. До рядової старшини належали: ройовий, десятник, чотар і господар сотні. Окрім полковника, був ще писар, який вважався одночасно заступником полковника (Терлецький, 1919, с. 200–201).

Відповідно до списку «Січі», у 1916 р. у ній нараховувалося 974 члени. Згідно з соціальним походженням, із них було: 500 хліборобів (сільгоспгосподарів), 207 ремісників різних професій, 96 купців і торговців, 29 малих (дрібних) підприємців, 45 фабричних і хліборобських робітників, 55 нижчих урядовців і 55 писарів. Окрім того, були ще фельдшери, телефоністи, 30 електротехніків, 6 учителів, а також 6 осіб із вищою освітою. Таким чином, «Січ» складалася, як видно з реєстру, із нижчих суспільних верств.

Статистика січовиків, відповідно до їхнього територіального походження, була такою: найбільше представництво у цьому товаристві мали Полтавська губернія – 194 особи, Київська – 175, Харківська – 113, Чернігівська – 109; далі йшли Подільська – 92, Катеринославська – 75, Херсонська – 76, Волинська – 64, Таврійська – 25, Вороніжська – 20, а найменше репрезентували свої краї Донська – 9, Кубанська і Холмська губернії – по 6 осіб кожна (Терлецький, 1919, с. 263–264).

У Раштаті було створено перший взірець української «Січі», яка складалася з наддніпрянців. «Січ» і вільне козацтво, що утворилося в Україні в часи революції 1917 р., у засаді нічим не відрізнялися від раштатської.

Розвиток українського парамілітарного руху в таборі полонених у Вецлярі спричинив заснування гімнастичного товариства «Січ». Воно досить скоро перетворилось на парамілітарну структуру з порівняно невеликою кількістю своїх членів із виробленим національно-патріотичним світоглядом. Його члени спільно проводили гімнастичні вправи у супроводі оркестру, виконували нічне чергування у таборі, пильнували пожежну безпеку (Срібняк, 2023).

У травні 1916 р. у Зальцведелі створено таборову «Запорізьку Січ», до складу якої увійшло приблизно 100 осіб (З таборового, 1916, с. 8). Варто наголосити, що хоча табір Зальцведель був наймолодшим з усіх українських таборів, рівень національної свідомості членів Української громади табору не поступався Раштату і Вецляру. Про це свідчило прибуття представників трьох таборів до Зальцведеля з нагоди проведення 28 травня 1916 р. Шевченківського свята. Програма заходу була такою: «Панахида по душі блаженної пам'яти Тараса», Святочна академія, вистава першої дії п'єси «Назар Стодоля» і пролог Ярослава Марченка «На Тарасовій могилі», вокальний музичний концерт за участю відомого українського співака Модеста Менцинського (Срібняк, Голоско, 2020).

У Шевченківському святі Зальцведеля взяли участь представники інших таборів: із Фрайштадту прибули Василь Сімович і о. Євген Турула, з Раштату – Петро Бензя, Микола Шаповал, Федір Сугак, Яків Тарасовський і Василь Лисенко, з Вецляру – Роман Перфецький і Омелян Терлецький (Терлецький, 1919, с. 266).

Українізація таборів, незважаючи на всілякі труднощі, протягом 1916 р. обумовила величезний поступ у національно-патріотичному освідомленні полонених. Національна справа дедалі більше охоплювала бранців, які зрікалися своїх малоросійських переконань

і ставали в ряди справжніх борців за волю України, щоби «прийти перед очі українського громадянства з ясними очима, з чистою совістю» (Патер, 2021, с. 88).

Про українство більшості українських бранців засвідчила стаття полоненого Зальцведельського табору «17.1.1917», підписана криптонімом Ф. Я., у якій наголошувалося: «Нехай між нами не буде ні "малоросів", ні "хахлів", а будуть справжні українці, борці за волю Вітчизни, гідні називатися правнуками "славних прадідів великих". Він закликав своїх товаришів по неволі "скоріше ж несвідомі освідомлюйтесь, а свідомі несіть свої сили" "меншим братам", аби на нашу совіть не впав докір будучих поколінь і, щоби назавжди змили зі свого чола печать рабства. Боротьба відверта, щира, свідома, завзята боротьба приводить до осягнення бажаних цілей, а не підхліблювання, рабська покірливість й жадання милостині» (Ф. Я., 1917).

У листі полонених українців до СВУ від 20 січня 1917 р. відчувалася велика надія на «великоповажний історичний момент для України», усвідомлення того недалекого часу, коли «на руїнах царської імперії, зійде сонце Вільної України!» (До Союзу визволення України, 1917, с. 1).

Звістка про революцію в Росії, отримана українськими бранцями 15 березня 1917 р., започаткувала нове життя у таборах, яке віддзеркалювало всі тогочасні події на Сході Європи, стала для них духовним визволенням. Тепер вже ніхто з них не боявся, що, повернувшись із неволі, відповідатиме за своє українство.

Полонені українці у таборах Центральних держав із піднесенням сприйняли революційні події в Україні. Вони об'єднувалися з українськими робітничими командами, проводили спільні збори, на яких приймали резолюції до російського тимчасового уряду з вимогами зробити основою нових законів повне народоправ'я, провести земельну реформу на користь українського селянства, укласти мир, повернути українському народові всі національні права до Переяславської Ради 1654 р., знищені російським царизмом (ЦДАВО України-5, арк. 1–2).

Варто зазначити, що якщо бранці Фрайштадту у своїх вимогах домагалися тільки національно-територіальної автономії України, з'єднаної з Росією, то полонені німецьких таборів по-іншому розглядали цю проблему. Вони провели дискусію з фрайштадтцями з цього питання, вважаючи, що настав такий час, коли вже не можна

задовільнятися Переяславом (Сімович, 1937, с. 75). Полонені вважали, що Переяславський договір 1654 р. був основою відносин України з Росією, а тепер він не годився або, щонайменше, мусів бути підданий ґрунтовній ревізії, щоби українському громадянству «необкроєне володіння своїх національних прав було як слід забезпечено вимогами життя в XX столітті» (Сімович, 1937, с. 75).

Зазначу, що після довгих нарад бранці німецьких таборів вирішили все ж таки підтримати й прийняти ухвалу фрайштадтців стосовно Переяславської умови, вважаючи ці домагання тільки перехідними, а різні розходження могли б тільки зашкодити українській справі.

Полонені українці прагнули з'ясувати своє місце у революційних подіях, зрозуміти свою роль і значення у цих процесах. «В ім'я чого й за кого маємо, ми, українці, класти й далі свої голови? Перше, за князів Романових, а тепер за князів Львових, Мілюкових та Родзянків? Знімати останню одежину, щоб сплачувати англійцям, французам і будь-яким іншим зайдам борги, що наробив деспотичний уряд?» – запитували полонені. Вони констатували: «Українське громадянство нічим не зв'язано супроти російського уряду. Він є чужий для нас, а ми для нього. Нас не повинна зваблювати думка, що, коли Росія стане республікою, то вже для нас настане раювання. По-перше, ми не знаємо, чи буде республіка, а по-друге, коли б вона й стала республіканською державою, то хіба не заправлятимуть нею такі самі бюрократи, як і при Миколі Романову, хіба тільки в іншій одежі» (Патер, 2000, с. 291).

Отже, після початкової революційної ейфорії до полонених приходило протверезіння, розсудливе оцінювання ситуації, пам'ятаючи, що після революції 1905 р. Україна нічого не скористала. Тому полонені Зальцведельського і Вецлярського таборів наголошували, що «тільки своя незалежна держава дасть повну свободу, тільки в ній забезпечений розвиток народу – тим-то нам треба самостійної України, її нам слід добиватися, а для цього потрібно використати час полону на те, щоб приготовитись до боротьби за самостійну Україну, й до того, як необхідно самостійність будувати та її вдержати» (Сімович, 1937, с. 74).

Національно-патріотична та культурно-освідомлювальна праця в таборах проводилася в дусі тодішніх політичних подій в Україні. Надзвичайно піднесено полонені зустріли проголошення автономії України (23 червня 1917 р.) І Універсалом Центральної Ради, яку

вони вважали своїм урядом, схвалювали її діяльність, запевняли у своїй відданості. Проте не у всіх таборах настрої полонених були однакові. Так, Раштат був більш соціалістичним. У прийнятій ухвалі таборових зборів від 25 червня 1917 р. з нагоди проголошення І Універсалу не було й мови про незалежність України, а вислів «Вільна Україна» по-своєму трактували самостійники й автономісти. «Одне було певне, – писав О. Терлецький, – що Центральна Рада мала симпатію у Раштатськім таборі» (Терлецький, 1919, с. 356).

Зате у Зальцведельському і Вецлярському таборах скрізь був дух український, самостійницький, незалежницький. «Радуйтеся змо-рені муками усі діти України: над Києвом повіває зі Святої Софії жовто-блакитна хоругва вільної Української республіки! – наголошував вецлярський часопис "Громадська Думка". – Діждали ми такої радості, якої не було від часів Богдана... З вибухом революції в росії піднялася Україна на весь ріст, – всі свідомі згуртувалися без різниці партій і стану в один великий гурт і станули одною лавою до великого діла... Щасливішої хвилі, як теперішня, не найде Україна вже ніколи, то тепер слід нам за всяку ціну здобувати нам державну незалежність» (Золотий вінець України, 1917, с. 1).

Полонені українці у таборах Австро-Угорщини та Німеччини складали присягу на вірність Центральній Раді, збирали кошти на Український національний фонд. Так, організація українців табору Дунасардагель 2 травня 1917 р. передала через СВУ для цілей фонду 30 корон, полонені Фрайштадту – 338, а офіцери-українці з Йозефштадту – 120 (ЦДАВО України-3, арк. 22, 31; Полонені на Український національний фонд, 1917, с. 399).

Після проголошення III Універсалом Центральної Ради (20 листопада 1917 р.) УНР бранці Фрайштадтського табору повністю відкинули свої автономістичні погляди і обрали шлях цілковитої державної незалежності.

«Тепер полонені українці, вірні сини Української Народної Республіки, – зазначалося у зверненні фрайштадтців до Центральної Ради від 24 грудня 1917 р., – з великою нетерпеливістю ждуть того щасливого часу, в який мають повернутися додому, щоб стати в міцні лави оборонців народно-республіканського ладу на Вільній Україні» (Солдати українського табору, 1918, с. 18).

З метою консолідації національних сил 17–20 вересня 1917 р. у Раштаті проведено міжтаборову конференцію Українських гро-

мад трьох українських таборів у Німеччині, на якій обговорено тогочасне політичне становище та напрями подальшої національно-патріотичної й культурно-освідомлювальної роботи. Зокрема, учасники конференції визнали Центральну Раду в Києві єдиним краєвим представництвом до часу проведення Українських Установчих Зборів, висловили їй повну довіру і надання допомоги, а також домагатися дозволу на відвідування неукраїнських таборів із метою переведення до українських інтелігентів-українців, закликали українських інтелектуалів зголошуватися до громадської роботи в українських таборах (Конференція український таборових організацій, 1917, с. 712).

Доцільно зауважити, що СВУ надавав великого значення проведенню національно-патріотичної роботи серед полонених українських офіцерів царської армії, які утримувалися окремо від солдатського складу у невеликих спеціальних таборах із відповідними умовами перебування та самоуправління. Однак консервативність офіцерського корпусу тривалий час перешкоджала організації українських старшинських таборів. За 1915–1916 рр. до української справи приєдналися лише декілька офіцерів українського походження та за переконаннями (Срібняк, 1996, с. 6). Проте революційні події в Україні дали відчутний поштовх до утворення українських гуртків і організацій у таборах військових полонених офіцерського складу.

Одним із перших почав українізовуватися табір у Терезієнштадті. Хоч у таборі переважали російські настрої, проте молодші українські офіцери заснували декілька гуртків – драматичний, хоровий, бібліотечний, кооперативний, руханково-спортивний «Сокіл». Значний вплив на пожвавлення українізації табору мало утворення у березні 1917 р. Центральної Ради у Києві. Українські офіцери, прагнучи долучитися до розбудови українського життя, звернулися до воєнного міністерства Австро-Угорщини з проханням перевести їх до Фрайштадту. Однак в офіційній відповіді зазначалося, що офіцерам не дозволено перебувати у солдатських таборах. Тоді заходами СВУ був українізований старшинський відділ табору Йозефштадт із заміною в ньому російських офіцерів українцями (Прохода, 1979, с. 54).

На початку червня 1917 р. на заклик СВУ до Йозефштадту прибуло 20 українських офіцерів, а через місяць ще стільки ж на місце вивезених росіян. Українці почали прибувати з українських таборів: Гарт, Браунау, Мархтренк, Кляйн-Мюнхен, Мюлінг, Мост

(Брюкс), Ліберець (Райхенберг), Візенбург. З усіх старшинських таборів Австро-Угорщини Йозефштадт був найменшим, нараховував лише 120 офіцерів, тому він найлегше піддавався українізації. Адже у ньому досить легко було зосередити українських офіцерів замість виселених в інші табори росіян.

У таборі, незважаючи на велику ворожість і ненависть до українства переважно штабних офіцерів, ще в 1915 р. виник і діяв нелегально «Український гурток», до якого належало 15 осіб. Ядро гуртка складали: хорунжі Яків Сич і Микола Букшований, підпоручик Малевич, капітан Петро Ганжа та підполковник Іван Перлик (Прохода, 1979, с. 54–55).

Члени гуртка, головою якого був обраний П. Ганжа, проводили серед полонених українських офіцерів роботу в суто національно-патріотичному дусі, читали лекції на українознавчі теми, відбували політичні віча, на яких обговорювали події в Україні та національний рух у військових частинах російської армії. Полонені офіцери табору Йозефштадт із радістю вітали утворення Центральної Ради, її Універсали, заявляли, що «горді за своїх борців, які так високо піднесли прапор Вільної України», наголошували, що «велика армія полонених-українців незабаром повернеться додому, дасть великі кадри робітників і буде боронити нашу волю!» (Полонені офіцери-українці, 1917, с. 541).

У Йозефштадті з великим піднесення зустріли проголошення III Універсалом УНР. Українські офіцери сердечно вітали своїх наддніпрянських братів із такою визначною подією, акцентували у цьому на великій ролі Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які «утворили маяк, що ярко світить тепер усім поневоленим націям і компас, по которому привели народній корабель серед бур, скель і туманів до мети, котра означає нову добу в історії Європи» (Офіцери-українці табору, 1918, с. 17–18).

У Німеччині активно діяла Українська громада старшинського табору у Ганновер-Мюндені, яка нараховувала 120 осіб. У її заклику до полонених офіцерів у Німеччині від 15 грудня 1917 р. наголошувалося на повній довірі Центральній Раді, основними постулатами якої керувалася у своїй роботі Українська табірна громада. Вона закликала всіх, хто хотів набути собі на майбутнє знання і досвід у громадській праці, бути дійсно корисним для свого народу, подавати рапорти на переїзд до табору у Ганновер-Мюндені. Відозву за Українську Громаду табору підписали: генерал-майор Віктор Зе-

лінський, підполковники Пухтаєвич і Коваленко (До всіх полонених офіцерів-українців, 1917, с. 839–840).

Після проголошення IV Універсалом УНР (22 січня 1918 р.) державної незалежності українські старшини табору Йозефштадт 5 лютого 1918 р. звернулися до комендатури табору з заявою, що «від цього моменту лічимо себе офіцерами і солдатами Української національної армії. Прохаємо Ц[ісарську] К[оролівську] команду станції пробити негайно по телєграфу заходи перед компетентними властями, щоби нас у порозумінні з правительством Української Республіки офіціально було признано до українського війська». Відповідно до поданого списку бажання вступити до армії УНР виявили 132 українці, серед них було 97 старшин і солдатів (ЦДІАЛУ, арк. 3–5).

Після підписання Берестейського мирного договору між УНР і державами Почвірного союзу (9 лютого 1918 р.) на заклик українського уряду в таборах полонених українців почали формуватися українські військові відділи. Підґрунтям для них стали спортивні товариства «Січ», навколо яких згуртувалися найсвідоміші українські вояки, готові зі зброєю в руках виступити на захист Рідного Краю (Срібняк, 1996, с. 14–25).

Вже 9 лютого 1918 р. у Фрайштадті, згідно з ухвалою таборової організації – Головної Української Ради, приступили до організації полку ім. гетьмана Петра Дорошенка, згодом перейменованого у «1-й фрайштадтський курінь Оборони Рідного Краю». Для цього утворено спеціальний комітет – Бойову управу, яку очолив капітан П. Ганжа, яка в короткий термін організувала перший транспорт з-понад 900 добровольців, який вже 1 березня 1918 р. виїхав до Володимира-Волинського (Організація частин, 1918, с. 160–161).

До Президії СВУ та Головної Української Ради Фрайштадту надходили заяви і цілі списки полонених з інших таборів, з робітничих команд, а також від українських офіцерів «з проханням якнайскоріше перевести нас до Фрайштадтського табору, щоб і ми могли стати в лави борців за волю і свободу нашої Української Республіки» (ЦДАВО України-4, арк. 6, 10, 74, 98–128; ЦДАВО України-6, арк. 5–6).

Такі заяви засвідчували високу національну свідомість полонених, розуміння ними свого патріотичного обов’язку перед Вітчизною у важкий для неї період, вселяли надію, що армія, складена з таких свідомих одиниць, сповна готова виповнити свій патріотично-військовий обов’язок для волі і добра українського народу.

Варто наголосити, що у короткий термін у Фрайштадті було сформовано ще кілька транспортів добровольців, яких щоденно прибувало по 200–300 осіб і перевезено їх до Володимира-Волинського. Тут 13 березня 1918 р. із прибуттям 30 старшин із Йозефштадту був сформований штаб майбутньої Першої стрілецько-козацької дивізії – Сірожупанників (назва від кольору уніформи), яку очолив підполковник І. Перлик.

У травні 1918 р. дивізія складалася з 4 піхотних і гарматного полків, інженерної сотні та кінного дивізіону. Окрім того, вона мала валки (кавалькаду возів), шпиталь та допоміжні майстерні (шевську, збройну) і хлібопекарні. Піхотний полк складався з 3 куренів по 4 сотні в кожному й кулеметної сотні. На 1 липня 1918 р. бойовий склад дивізії становив 140 старшин і 6 000 козаків (Патер, 2021, с. 102).

Опинившись на Волині під час гетьманського перевороту, у лавах сірожупанників відчувалося певне настороження й очікування змін, які невдовзі сталися. Із призначенням командиром дивізії Віктора Сокири-Яхонтова у частині почався розбрат, почастішали масові втечі козаків, серед них багато національно-свідомого вояцтва, що завдало великого удару такому, здавалося б, могутньому військовому формуванню. Як виявилося згодом, В. Сокира-Яхонтов був пов'язаний із більшовиками.

Після присяги 29 серпня 1918 р. на вірність Гетьману Павлові Скоропадському, Сіра дивізія незабаром була передислокована у Конотопський р-н на Чернігівщину. Тут вона зіткнулася з повним безладом, що панував у краї, з великою перешкодою у проведенні національно-патріотичної та культурно-освідомлювальної праці, арештом українських громадсько-політичних діячів та жорстокими діями каральних загонів гетьманської влади. До цього ж дуже спричинилися російський саботаж і більшовицька агітація.

У жовтні 1918 р. із дивізії звільнено в запас козаків старшого віку (орієнтовно 1 200 осіб, зокрема 250 старшин), а далі молодших річників, тому під час повстання проти Гетьмана у грудні 1918 р. у полках залишилося по 80–100 козаків і по 30–40 старшин (Бутович, 1966, с. 31).

Перейшовши на бік Директорії, дивізія (командири – отаман Палій, пізніше підполковник Абаза) тимчасово збільшилася до 6 000 козаків унаслідок проведеної мобілізації. Проте у боях із більшовиками на Чернігівщині проти т. зв. Першої української ра-

дянської дивізії козаки-сірожупанники не хотіли воювати і були демобілізовані. Із них більшовики сформували «Красноармейскую Серую дивизию», яка згодом була розпорошено по різних частинах Червоної армії (Мандзенко, 1996, с. 16).

Після відходу з Чернігівщини на Правобережну Україну сірожупанники, провівши чергову демобілізацію, були перейменовані в Сіру дивізію (2,5 тис. козаків і старшин) під командуванням генерала отамана Пузицького. Зі середини січня 1919 р. сірожупанники воювали проти більшовиків у районах Коростеня, Овруча, Житомира і Бердичева, зазнавши важких втрат. У травні 1919 р. на протипольському фронті більшість сірих потрапила у полон, а рештки пробилися до Ланівців на південну Волинь, утворивши Сіру стрілецьку дивізію (700 багнетів, командир П. Ганжа) у складі Волинської групи Армії УНР, а її залишки (4-га Сіра бригада у складі 2-ї Волинської дивізії) воювали до листопада 1920 р., тобто до їх інтернування разом з іншими військовими частинами Армії УНР у таборах Польщі (Срібняк, 1997, с. 45).

У таборах Німеччини також формувалися українські військові відділи. Українська делегація, за підписом тодішнього міністра закордонних справ УНР Миколи Любинського, після підписання мирного договору у Берестю видала від імені українського народу наказ до всіх полонених офіцерів і солдатів у німецьких таборах перейти у розпорядження Центральної Ради, ставати в ряди зорганізованої української армії для оборони своєї держави від нападу більшовицьких банд, що грабували рідний край. Зрадником вважався той, хто вагався або відмовлявся обороняти свою рідну землю, і взагалі не мав права повернутися на Батьківщину. Делегація наголошувала на негайному виконанні полоненими цього наказу (Українське правительство, 1918, с. 1).

На допомогу Вітчизні поспішили полонені українці всіх трьох таборів у Німеччині. Так, 17 лютого 1918 р. із Раштадтського табору виїхав на Україну полк ім. Івана Богуна у складі 800 осіб, а 3 березня – полк ім. Івана Виговського кількістю 1 200 козаків (Терлецький, 1919, с. 360). У Вецлярському таборі на основі товариства «Січ» був створений полк ім. Петра Дорошенка, призначено сотників, курінних та отаманну старшину (Срібняк, 2023).

Виконуючи наказ українського уряду, генерал Віктор Зелінський 13 лютого 1918 р. приступив до формування дивізії Синьожупанників (назва від кольору уніформи). Відповідно до його наказу,

сформовано штаб дивізії: начальник – полковник Янів, члени: Григорій Сиротенко, Федір Крушинський, Тиміш Омельченко – всі видатні старшини та свідомі українці. З кожного українського табору було відібрано по 2 000, загалом – 6 000 свідомих козаків (Зелінський, 1938, с. 22).

У середині березня 1918 р., після остаточного сформування у Ковелі на Волині, зазначена дивізія прибула до Києва. А 24 березня 1918 р. на Софіївському майдані відбувся парад дивізії, який приймав військовий міністр УНР Олександр Жуковський у присутності представників українського уряду і командування німецько-австрійських військ, що тоді перебували на запрошення Центральної Ради у Наддніпрянщині для боротьби з більшовиками. Увечері у Національному театрі на честь синьожупанників був організований перегляд вистави «Запорожець за Дунаєм» за участю трупи Миколи Садовського. Перед початком вистави виконано Гімн «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт». Після того перед вояками Першої Української дивізії виступив Голова Центральної Ради Михайло Грушевський, який закликав дивізійників ще послужити Україні, поки у Наддніпрянщині творяться військові відділи, висловив сподівання, що серед них немає ворогів України і байдужих до її долі. Також він заявив, що німці не прийшли скористатися трудними обставинами в Україні, а прагнуть допомогти їй у боротьбі з більшовиками, щоб вона вийшла сильною і незалежною (LAC-2, File 27).

За підписом Олександра Жуковського та начальника канцелярії військового міністерства Миколи Ковалевського 25 квітня 1918 р. видано відповідний наказ. У ньому, зокрема, зазначалося, що «всі полки можуть бути розпущені з пунктів їх теперішнього розташування без їх канцелярії у Києві» (Зелінський, 1938, с. 70). Напередодні гетьманського перевороту (29 квітня 1918 р.) німці роззброїли синьожупанників. Також була розформована Друга Синя дивізія, сформована у с. Голобах на Ковельщині, перед її виїздом до Києва (Патер, 2021, с. 107).

Чимало синьожупанників відіграло позитивну роль у державотворчому і військовому житті України, влившись до інших військових формацій. Спроби повноцінного відновлення дивізії Синьожупанників довели лише до створення 7-го Синього полку, командиром якого був Микола Шаповал, у складі Третьої Залізної Стрілецької дивізії під командуванням генерала Олександра Удовиченка. У листопаді 1920 р. дивізія разом з іншими формуваннями

Армії УНР відступила з Наддніпрянщини за Збруч і була інтернована у таборах Польщі (ЕУ-1, 2000, с. 2820; ЕУ-2, 2000, с. 3255–3256).

Про створення українських військових формувань із полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини відомий історик Дмитро Дорошенко зазначав: «Так і не вдалося використати збройну українську силу, яка організувалася на чужині, в полоні, в той час, коли ця сила була найбільш потрібною. Сталося трагічне непорозуміння: влада Центральної Ради боялася "самостійництва" полонених, влада гетьманська – їх "революційності"» (Дорошенко, 1954b, с. 39). Окупаційні німецько-австрійські війська, перебуваючи на той час в Україні, відстоювали інтереси своїх держав, вони боялися, щоби відроджена Українська держава не мала сильної армії, не стала могутньою, конкурентною їм економічно, потугою на Європейському континенті, а тому розпустили українські військові частини, сформовані та зорганізовані за їхньою участю на своїх територіях.

Отже, національно-патріотична та культурно-просвітня праця СВУ серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини у 1914–1918 рр. призвела до зрозуміння ними свого становища не тільки в неволі, але й змусила їх задуматися про свою подальшу долю взагалі. Рутинна просвітня праця невеликих гуртків галицько-буковинських і наддніпрянських інтелектуальних сил спричинилася до зросту в полоні вільних людей, виростав український громадянин, який перестав бути «малоросом» чи «хахлом», а став українцем.

Українізація таборів, національно-освідомлювальна справа все більше сприяли зміцненню національних почуттів українських бранців, які зрікалися свого «малоросійства». Створення різних таборових товариств, парамілітарних «Січей» посилило у полонених почуття служіння українському народові, піднесло їх розуміння національних інтересів українців, зміцнило дисципліну і дух товариськості.

Утворення Генеральних старшин на чолі таборових Українських громад стало однією з найважливіших віх в історичному розвитку громад, надало право полоненим брати участь у їхньому самоуправлінні. З вибухом революції в Росії та революційних подій в Україні керівництво у громадах набуло, до певної міри, державних форм. Громади ставали ніби маленькими республіками зі своїми парламентами, урядами, президентами чи головами. Революція і

український визвольний рух не тільки збудили національну свідомість полонених, а ще більше посилили їхнє українство, все більше відділяючи їх від «малоросійства».

Важливим чинником щодо пришвидшення ходу національної еволюції полонених стала їх концентрація у таборах, завдяки якій проводилася дуже інтенсивна просвітня праця, а розвиток українських громад відбувався надзвичайно швидко. Зосередження полонених у таборах спричинилося до сильнішого відпору з боку ворожих елементів до української справи.

Велика національно-патріотична і культурно-освідомлювальна робота привели до утворення в таборах Центральних держав перших українських військових формувань – дивізій Синьо- і Сірожупанників. Незважаючи на різні перешкоди, вояки цих військових з'єднань, після їх розформувань, до кінця виконали свою клятву на вірність Україні, проводячи значну національну і культурно-просвітню працю серед земляків у Рідному Краю, а в часи Директорії частина з них знову стали в ряди Української армії, займали поважні пости в Українській державі. Вони залишилися вірними і непохитними борцями за українську справу та здобули собі почесне місце в історії визвольних змагань українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бутович, М. (1966). Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському. *За державність, 11,* 31.

Гаврилко, М. Початки національно-культурної праці серед полонених у таборі Фрайштадт. (1979). *Союз визволення України 1914–1918. Відень.* Нью-Йорк, 7.

Голубець, М. (1979). Усвідомлення полонених у таборі Фрайштадт творами українських письменників. *Союз визволення України 1914–1918. Відень.* Нью-Йорк, 9–11.

Г*ромадська Думка.* (1917, 13 грудня; 23 грудня).

Даниленко, К. (1979). Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень.* Нью-Йорк, 17–18.

Діло. (1917, 3 серпня).

До всіх полонених офіцерів-українців у Німеччині. (1917). *Вістник Союза визволення України, 53,* 839–840.

До Союзу визволення України. *Громадська Думка.* (1917, 20 січня), 1.

Дорошенко, В. (1954a). Союз визволення України. *Свобода, 154,* 3.

Дорошенко, Д. (1954b). *Історія України 1917–1923 рр.* (Т. 1: Доба Центральної Ради). Нью-Йорк, 39.

Дубрівний, П. (1979a). Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918, Відень.* Нью-Йорк, 119.

Дубрівний, П. (1979b). Товариство «Січ імені гетьмана Петра Дорошенка» в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень.* Нью-Йорк, 73–74.

ЕУ-1: *Енциклопедія українознавства (ЕУ). Словникова частина, 8.* (2000). Львів, 3121.

ЕУ-2: *Енциклопедія українознавства (ЕУ). Словникова частина, 9.* (2000). Львів, 3255–3256.

Журба, С. (1916, 16 лютого). Народній університет. *Просьвітний листок, 4.*

З таборового життя. *Вільне слово.* (1916, 10 травня), 8.

Залізняк, М. (1915). *Самостійна Україна – несоціалістичне гасло?* Відень, 11.

Зелінський, В. (1938). *Синьожупанники.* Берлін, 22.

Золотий вінець України. *Громадська Думка.* (1917, 6 травня), 1.

Карманський, П. (2005). Шляхом визвольної боротьби (спомини). *Визвольний шлях, 9–10.* Лондон; Київ, 95.

Конференція українських таборових організацій у Німеччині. (1917). *Вістник Союза визволення України, 45,* 712.

Лизанчук, В. (2024, 24 квітня). Особистий контрнаступ кожного проти загарбників. *Україна молода.*

Литвин, В. (2008). *Історія України.* Київ, 396.

Лозинський, А. (2023). *Бо москалі – чужі люде...* Львів, 9.

Маланюк, Є. (2015). *Малоросійство (1959).* Київ: Український пріоритет, 29.

Мандзенко, Й. (1966). Сірожупанники. З*а державність, 11,* 16.

Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома війнами, 1.* Прага, 15.

Наша платформа. (1914). *Вістник Союза визволення України, 1,* 1–2.

Організація частин українського війська з полонених у таборі Фрайштадт і вимарш 1-го куреня на Україну. (1918). *Вістник політики, літератури й життя, 11,* 160–161.

Офіцери-українці табору Йозефштадт у Чехах до Української Центральної Ради. (1918). *Вістник політики, літератури й життя, 1–2,* 17–18.

Патер, І. (2000). *Союз визволення України: проблеми державності і соборності.* Львів, 274.

Патер, І. (2021). Союз визволення України: військово-політичний аспект (1914–1918 рр.). *Військово-науковий вісник, 35,* 88.

Патер, І. (2024). Василь Сімович – громадянин-просвітянин. В *І. Патер, Союз визволення України (1914–1918). Постаті.* Львів, 329.

Полонені на Український національний фонд. (1917). *Вістник Союза визволення України, 25,* 399.

Полонені офіцери-українці до Центральної Української Ради у Києві. (1917). *Вістник Союза визволення України, 34,* 541.

Порошенко, П. (2021, 5–11 серпня). Стаття путіна не про історію. Це політичний маніфест із погрозами сусідам. *Високий Замок.*

Прохода, В. (1979). Вплив «Фрайштадтської республіки» і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозефові. *Союз визволення України 1914–1918. Відень.* Нью-Йорк, 54.

Розвага. (1915), *14,* 5.

Рорбах, П. (1915). Через Україну, 1897. *Просьвітний листок, 6,* 5.

Сімович, В. (1937). Відгук березневої революції 1917 р. в таборах полонених українців. *Календар «Просвіти» на 1937 рік.* Львів, 74–75.

Сімович, В. (1939). Союз визволення України. *Календар-альманах «Дніпро».* Львів, 51–59.

Сімович, В. (1979). Початки національно-просвітньої праці серед полонених у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень.* Нью-Йорк, 85–94.

Солдати-українці українського табору у Фрайштадті в Австрії до Української Центральної Ради. (1918). *Вістник політики, літератури й життя, 1–2,* 18.

Срібняк, І. (1996). *Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців у таборах Німеччини й Австро-Угорщини (1915–1918 рр).* Київ, 6.

Срібняк, І. (1997). Діяльність Союзу визволення України серед полонених офіцерів російської армії в Австро-Угорщині (1914–1918 рр.). *Сурмач, 1,* 45.

Срібняк, І., Голоско, С. (2020). *Газета «Вільне Слово» як джерело вивчення життєдіяльності полонених українців у таборі Зальцведель (Німеччина), 1916–1917 рр.* https://enpuirb.udu.edu.ua

Срібняк, І. (2023). *Український парамілітарний рух у таборі Вецляр, Німеччина, 1916 – перша половина 1918 рр. (за матеріалами таборової преси).* https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46822/

Субтельний, О. (1992). *Історія України.* Київ, 296.

Терлецький, О. (1919). *Історія української громади в Раштаті.* Київ; Ляйпціг, 30–31.

У.Б. Наші завдання. (1915). *Просвітній листок, 6,* 1.

Українець, Л. (1915). Не ганьбіть себе, не забувайте себе! *Розвага, 6,* 6.

Українець. (1916, 10 травня). Хто має більше прав в Росії – жид чи українець? *Вільне Слово, 7.*

Українське правительство до полонених українців. (1918, 2 березня). *Вільне Слово,* 1.

Ф. Я. 17.1.1917. *Вільне Слово.* (1917, 17 січня).

Хто ми й яке наше ім'я. (1915). *Розвага. Фрайштадт, 20,* 5–6.

ЦДАВО України-1: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 4405, оп. 1, спр. 54, арк. 8.

ЦДАВО України-2: ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 74, арк. 1–8.

ЦДАВО України-3: ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 176, арк. 22, 31.

ЦДАВО України-4: ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 179, арк. 6, 10, 74, 98–128.

ЦДАВО України-5: ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 182, арк. 1–2.

ЦДАВО України-6: ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 208, арк. 5–6.

ЦДІАЛУ: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 368, оп. 1, спр. 79, арк. 3–5.

Чемара, О. (1915). Хто такі «мазепинці». *Розвага, 6,* 6–7.

Чемара, О. (1916). Чого навчив нас минулий рік. *Розвага, 1,* 6.

LAC-1: Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 25.

LAC-2: Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 27.

LAC-3: Library and Archives Canada (LAC), R-2297-0-3-E, Vol. 21. File 22.

Іван ПАТЕР